

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

УДК : 376.64 :316.612

Старцева Валентина Павлівна

**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ОРІЄНТУВАННЯ ДІТЕЙ-
СИРІТ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО
РОЗВИТКУ**

19.00.08 – спеціальна психологія

Автореферат

дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Херсонському державному університеті, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Хохліна Олена Петрівна,
Національна академія внутрішніх справ,
професор кафедри психологічних дисциплін навчально-наукового інституту права та психології.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Конопляста Світлана Юріївна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри логопедії;

кандидат психологічних наук, доцент

Бистрова Юлія Олександрівна,
Луганський національний університет імені Тараса
Шевченка, завідувач кафедри дефектології та психокорекції.

Захист відбудеться 20 грудня 2011 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 26.053.14 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, м.Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (01601, м.Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий "18" листопада 2011р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С.В.Федоренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Соціально-економічні зміни, які відбулись у сучасному суспільстві, негативно вплинули на одну з найбільш важливих її структур – сім'ю. Економічні негаразди призвели до появи значної кількості дітей, позбавлених батьківського піклування – “соціальних” сиріт.

Проблема соціалізації дітей-сиріт надзвичайно гостро постала внаслідок втрати розуміння сім'ї як важливого соціального інституту, що забезпечує не тільки соціалізацію, але й створює соціально-розвиваюче середовище для дитини. Відсутність батьківського піклування негативно впливає на фізичне й психічне здоров'я дітей, призводить до порушення адаптаційних процесів в соціальній сфері (В.П.Гудоніс, К.Л.Самашонок). Деприваційною ситуацією стає для дитини перебування у дитячому будинку чи школі-інтернаті, внаслідок чого затримується розвиток комунікативної діяльності, емоційно-вольової сфери, оволодіння соціальними та гігієнічними навичками; у неї формується інфантильність поведінки, недостатньо критичне ставлення до себе тощо (Н.О.Залисіна, Г.В.Грибанова, О.О.Смірнова). Значні недоліки щодо орієнтування в соціальному середовищі, зокрема в питаннях соціально-побутового характеру показали дослідження Д.А.Віткаускайте: 75% розумово відсталих дітей-сиріт виявили низький рівень умінь із соціально-побутового орієнтування (СПО). Зазначене зумовлює низьку життєву та соціальну компетентність вихованців цих навчальних закладів, що проявляється в їхній соціальній дезадаптації. Тому проблема формування в дітей-сиріт із ЗПР відповідного соціально-адаптаційного потенціалу в умовах спеціального навчально-виховного закладу є актуальною і потребує подальшого теоретичного й практичного вивчення.

Психолого-педагогічна наука приділяє значну увагу питанням соціального виховання, розвитку і корекції особистості дітей з психофізичними вадами з метою забезпечення їх оптимальної інтеграції в сучасні умови життєдіяльності (І.Д.Бех, В.І.Бондар, В.В.Засенко, С.Д.Максименко, В.М.Синьов, В.В.Тарасун, Л.І.Фомічова, М.К.Шеремет та ін.). Особливі труднощі в досягненні цієї мети об'єктивно виникають у діяльності шкіл-інтернатів, де навчаються діти із затримкою психічного розвитку.

У вітчизняній корекційній педагогіці розвиток дитини з психофізичними вадами розглядається з позиції нерозривного зв'язку з розвитком особистості в діяльності (І.Д.Бех, В.І.Бондар, А.М.Висоцька, І.Г.Єременко, М.О.Козленко, В.О.Липа, В.М.Синьов та ін.).

Відомо, що дійовим фактором формування особистості аномальної дитини є соціально-побутове орієнтування (Д.А.Віткаускайте, А.Н.Граборов, Л.С.Дробот, С.Ю.Конопляста, А.І.Раку, О.І.Разуван, О.В.Мамічева, Г.М.Мерсіянова, Н.П.Павлова, Т.Н.Стариченко та ін.). Зокрема, на важливості формування та запровадження в корекційно-виховний процес спеціальної школи-інтернату широкого кола соціальних та побутових знань і вмінь з метою забезпечення відповідного розвитку інтелектуальної діяльності, особистісної сфери дітей із

затримкою психічного розвитку, розширення їхнього соціального досвіду неодноразово наголошували В.Й. Кондрашин, Г.Б.Шаумаров, Л.М.Шипіцина та ін.

Проте проблема використання потенціалу СПО для корекції та розвитку дітей-сиріт із ЗПР молодшого шкільного віку, їхньої соціальної адаптації не знайшла ще належного вирішення. Актуальними залишаються питання з'ясування умов формування в дітей-сиріт молодшого шкільного віку таких важливих напрямків діяльності, як уміння піклуватися про себе, здатність орієнтуватися в навколишньому світі й сприймати його, орієнтування у соціальних відносинах та включення в них, використання навичок спілкування у повсякденному житті, оскільки саме вони забезпечують у подальшому успішну соціальну реабілітацію.

Проведений аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури щодо формування знань, умінь і навичок соціально-побутового орієнтування у дітей-сиріт з ЗПР молодшого шкільного віку показав, що даний напрямок корекційно-виховної та корекційно-навчальної роботи дидактично та методично недостатньо забезпечений відповідними науковими розробками та практичними рекомендаціями, що й визначило вибір теми дослідження: *“Особливості соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку”*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження проводилось в межах комплексної теми кафедри корекційної освіти “Дослідження психофізіологічних та педагогічних основ корекційної роботи з дітьми з вадами розвитку” (протокол №3 від 24.11.2008 року) Херсонського державного університету.

Тему дисертаційної роботи затверджено Вченою радою Херсонського державного університету (протокол №6 від 23.02.2006 року) та узгоджена у Міжвідомчий раді з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 9 від 28 листопада 2006 року).

Мета дослідження – з'ясувати психологічні особливості соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку та на цій основі розробити психолого-педагогічні шляхи підвищення ефективності формування у них відповідних компетенцій.

Відповідно до мети дослідження було визначено основні **завдання**:

1. Проаналізувати стан розробленості проблеми у загальній та спеціальній психолого-педагогічній науці та на практиці.
2. Визначити основні структурні компоненти, показники та рівні сформованості знань, умінь та навичок із СПО.
3. Виявити психологічні особливості соціально-побутового орієнтування у дітей-сиріт молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку.
4. Розробити та експериментально перевірити психолого-педагогічні шляхи формування компетенцій СПО у дітей-сиріт молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку.

Об'єкт дослідження – психолого-педагогічний супровід соціалізації дітей-сиріт із ЗПР молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – особливості соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт із затримкою психічного розвитку молодшого шкільного віку.

Методи дослідження:

теоретичні: аналіз, систематизація та узагальнення психологічної, педагогічної й навчально-методичної літератури, які дали можливість з'ясувати виявлення теоретичних засад і підходів щодо розв'язання проблеми діагностування й формування умінь, навичок із соціально-побутового орієнтування у дітей-сиріт молодшого шкільного віку з затримкою психічного розвитку;

емпіричні: спостереження за навчально-виховним процесом учнів-сиріт із затримкою психічного розвитку (ЗПР) молодшого шкільного віку, аналіз психолого-педагогічного досвіду вчителів, вихователів шкіл-інтернатів, бесіди, тестування, констатувальний експеримент для з'ясування особливостей сформованості СПО та формувальний експеримент для визначення шляхів формування знань, умінь, навичок СПО в дітей-сиріт із ЗПР молодшого шкільного віку.

методи обробки даних: методи статистичного аналізу, кількісний та якісний аналіз і узагальнення експериментальних даних.

Методологічною основою дослідження стали : теорія культурно-історичного розвитку людини, теорія формування вищих психічних функцій, поняття про дефект розвитку та його структуру (Л. С. Виготський); діяльнісний та системний підходи у психології (Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, В. І. Лубовський, С. Д. Максименко, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн та ін.); теоретичне положення про провідне значення соціальних умов, зокрема, навчання та виховання, спілкування для психічного розвитку людини (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, О. В. Киричук, Г. С. Костюк, В. К. Котирло, В. О. Крутецький, О. М. Леонтьєв, М. І. Лісіна, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, Б. Д. Паригін та ін.); положення про співвідношення навчання та розвитку, навчання та корекції розвитку (І. Д. Бех, В. І. Бондар, Л. С. Виготський, Г. М. Дульнєв, Г. С. Костюк, В. О. Крутецький, С. Д. Максименко, Т. В. Сак, В. М. Синьов, О. П. Хохліна та ін.), про роль спеціально організованих навчання та виховання, предметно-практичної діяльності, її словесного опосередкування у розвитку та його корекції в аномальної дитини (П. Я. Гальперін, Г. М. Дульнєв, Г. Й. Жаренкова, В. В. Засенко, В. Ю. Карвяліс, А. А. Колупаєва, С. Ю. Конопляста, Г. М. Мерсіянова, С. Л. Мирський, Б. І. Пінський, В. Г. Петрова, В. В. Тарасун, Л. І. Фомічова, М. К. Шеремет та ін.); положення про своєрідність психічного розвитку аномальної дитини та розвитку дитини в інтернатних установах (В. І. Брутман, Л. С. Виготський, О. П. Гозова, І. В. Дубровіна, Г. М. Дульнєв, В. І. Лубовський, В. С. Мухіна, А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що **вперше:** виявлено наявність психологічних особливостей у побутовому орієнтуванні дітей-сиріт із ЗПР молодшого шкільного віку в аспекті суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних відносин, розкрито їх суть з урахуванням змістових складових та елементів СПО; здійснено вивчення показників змістового, операційного та емоційно-мотиваційного компонентів, рівні їх сформованості та кореляційні зв'язки

між ними; визначено психолого-педагогічні шляхи оптимізації соціально-побутового орієнтування у дітей-сиріт із ЗПР;

уточнено: розуміння сутності поняття соціально-побутового орієнтування; визначення змістових складових та елементів, компонентів, показників вивчення та рівнів сформованості СПО;

набули подальшого розвитку: психолого-педагогічні засоби формування відповідних компетенцій СПО у дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані дані про психологічні особливості соціально-побутового орієнтування у дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР, розроблене психолого-педагогічне забезпечення його формування можуть бути використані для застосування у навчально-виховному процесі, а результати дослідження – під час розробки програм, посібників з навчально-виховної роботи для шкіл-інтернатів, навчальної літератури для студентів-дефектологів, слухачів системи безперервної освіти, педагогів-практиків.

Особистий внесок здобувача висвітлений в публікаціях, написаних у співавторстві та полягає у розробці структури, змісту та методичного забезпечення запропонованої методики з формування соціально-побутового орієнтування у дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР.

Апробація результатів дослідження відбувалася:

- на Всеукраїнських науково-практичних конференціях, семінарах: “Актуальні проблеми спеціальної психології та педагогіки”, “Теоретичні та методичні проблеми фізичної реабілітації”, (Херсон, 2005, 2006, 2007, 2010); “Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі” (Київ, 2006); “Актуальні проблеми сучасної психології” (Волинь, 2006); Всеукраїнських конференціях Кам’янець-Подільського державного університету (2006-2008); “Социальная реабилитация детей с нарушением интеллекта” (Феодосія, 2008); “Актуальні проблеми теорії та практики корекційної педагогіки” (Бердянськ, 2008); “Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі” (Київ, 2008);

Упровадження результатів наукового дослідження у практику підтверджено актами Херсонської загальноосвітньої школи-інтернат І-ІІІ ст. ім. Т. Г. Шевченка Херсонської обласної ради (№ 1278 від 17.11.2011р.), Старозбур’ївської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернат І-ІІ ст. Херсонської обласної ради (№258 від 16.11.2011р.), навчально-виховного комплексу школи-садка для дітей з наслідками цереброорганічної патології №135 Луганської міської ради (№470 від 21.11.11р.), учебно-реабилитационный центр “Надежда”, І-ІІІ ст. Симферопольского городского совета Автономной Республики Крым (№ 215 від 17.11.2011р.).

Публікації. Основний зміст роботи відображено у 14 публікаціях автора (з них 13 – одноосібних), серед яких: статей у фахових збірниках наукових праць – 8; матеріалів і тез конференцій – 6.

Структура та обсяг дисертації: дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (145 найменувань), 5 додатків, містить 36 таблиць, 18 рисунків. Загальний обсяг дисертації складає 199 сторінки, з них 175 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, сформульовано об'єкт, предмет, мету і завдання; зазначено методи дослідження, методологічні основи, розкрито наукову новизну, практичну значущість одержаних результатів, наведено дані про їх апробацію, представлено структуру та обсяг дисертаційної роботи.

У першому розділі - **“Соціально-побутове орієнтування дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР як психолого-педагогічна проблема”** представлено результати аналізу загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; проаналізовано практику роботи спеціальних шкіл-інтернатів щодо формування соціальних та побутових умінь та навичок.

У науковій літературі соціально-побутове орієнтування розглядається як важлива складова корекційно спрямованої системи спеціальної освіти (В. І. Андрієнко, Д. А. Віткаускайте, Л. С. Дробот, Т. С. Зикова, В. Й. Кондрашин, С. Ю. Конопляста, О. В. Мамічева, Г. М. Мерсіянова, О. А. Наумов, М. Пишчек, А. І. Раку, К. В. Рейда, Т. М. Стариченко, Е. М. Хотєєва, Л. М. Шипіцина та ін.).

Аналіз літературних джерел показав, що соціально-побутове орієнтування – це навчальна дисципліна корекційного спрямування, мета якої полягає у практичній підготовці дітей до самостійного життя і господарсько-побутової праці, у формуванні чітко визначених програмних знань, умінь і навичок. З'ясовано, що змістом програми СПО для допоміжних шкіл передбачено формування у школярів широкого кола компетенцій: доглядати за житлом, одягом, користуватися сферою послуг, торгівлі, зв'язку, транспорту, навичок організації харчування, розподілу бюджету в сім'ї тощо.

Аналіз наукових даних виявив, що психосоціальний розвиток дитини забезпечують тісно пов'язані між собою лінії пізнавального, емоційного та особистісного розвитку; результати цієї взаємодії відображаються у її соціальній поведінці (І.М.Бгажнокова, І.А.Коломінський, І.І.Мамайчук, Ж.І.Намазбаєва, О.Л.Шепко та ін.).

Системний теоретичний аналіз розкрив вплив соціально-побутового орієнтування на процес формування особистості дитини з різними вадами розвитку, на її адаптацію до життєдіяльності в реальних соціально-економічних умовах (Д. А. Віткаускайте, Т. С. Зикова, В. Й. Кондрашин, С. Ю. Конопляста, О. В. Мамічева, О. А. Наумов, М. Пишчек, А. І. Раку, Е. М. Хотєєва, Л. М. Шипіцина та ін.).

Підкреслюючи багатоаспектність СПО як навчальної дисципліни, вчені у наукових публікаціях особливу увагу звертають на такі напрями навчально-виховної роботи, як підготовка до самостійного життя, виховання морально-етичних норм поведінки, навичок спілкування з людьми, прищеплення художнього смаку, санітарно-гігієнічної культури (Л. С. Дробот, Н. П. Ілащук, Г. М. Мерсіянова, Н. П. Павлова, Т. М. Стариченко та ін.); дотримання звичаїв, традицій, обрядів, релігійних переконань та свят (О. Б. Петінова); формування соціально-побутових навичок життєдіяльності в домашніх умовах та за межами дому, навичок трудової та учбової діяльності (С.Ю.Конопляста, О.П.Хохліна, Л. М. Шипіцина). Інші автори (В. Слот, Х. Спаніард, Т. І. Шульга, Т. І. Штурманова та ін.) визначають, що окрім

зазначених складових СПО у дітей мають бути сформовано такі вміння як здатність прислухатися до думки інших; бути незалежним, уміти товаришувати; виконувати домашні обов'язки, користуватися елементарними інфраструктурами; дотримуватися правил безпеки життєдіяльності, слідкувати за власним здоров'ям.

Міжгалузевий аналіз наукових досліджень корекційної педагогіки та спеціальної психології засвідчив, що важливим напрямом навчання й виховання дитини з відхиленнями у психофізичному розвитку є формування відповідних компетенцій СПО як важливого аспекту корекції, соціальної адаптації та соціальної реабілітації зазначеної категорії дітей.

Зокрема, питаннями формування у дітей з вадами зору навичок самообслуговування, трудових знань та умінь, як необхідної складової їх соціалізації, присвячено дослідження багатьох тифлопедагогів (В. І. Андрієнко, В. П. Гудоніс, В. З. Денискіна, М. І. Земцова, В. П. Єрмаков, О. Г. Літвак, І. С. Моргуліс, Г. В. Нікуліна, Л. І. Плаксіна, В. М. Ремажевська, Л. І. Солнцева, С. В. Федоренко, Л. І. Храпова та ін.).

Дослідженню питань формування знань, умінь, навичок різних аспектів СПО у дітей з вадами слуху, а саме: вихованню здорового способу життя, формуванню моральної культури поведінки, професійної орієнтації, культурі спілкування, формуванню життєвих планів тощо присвячені роботи Р.М.Боскіс, О.І.Дячкова, В.В.Засенко, С.О.Зикова, Т.С.Зикової, Н.Г.Морозової, І.М.Соловйова, Е.М.Хотєєвої, М.Д.Ярмаченка та ін.

Водночас у системі навчання й виховання сліпоглухих дітей соціально-побутове орієнтування розглядається як спеціальний дидактичний принцип, що підкреслює його надзвичайну важливість у процесі адаптації та соціалізації зазначеної категорії дітей (В.М.Чулков).

Розробці та удосконаленню змісту, форм, методів навчання окремим аспектам СПО дітей з вадами інтелектуального розвитку присвячено дослідження спеціальних психологів та корекційних педагогів (Л. С. Дробот, Н.А.Гіренко, С. Ю. Конопляста, О. В. Мамічева, Г. М. Мерсіянова, Н. П. Павлова, М. Пишчек та ін.).

Узагальнення психолого-педагогічних досліджень дітей із ЗПР молодшого шкільного віку (В. І. Лубовський, Д.А.Віткаускайте, Т. О. Власова, Т. Д. Ілляшенко, О. В. Защирінська, О.С.Слепович, Н. А. Ципіна, С. О. Тарасюк та ін.), показало, що у зазначеної категорії дітей спостерігається запізніле формування навичок самообслуговування, недостатнє орієнтування у побуті та найближчому оточенні, соціальна дезадаптація, труднощі у формуванні соціальних стосунків внаслідок особливостей їх психофізичного розвитку.

Зазначені в літературі психологічні та особистісні характеристики щодо орієнтування в побуті дітей із ЗПР виражені і в дітей-сиріт із ЗПР, які виховуються поза родиною, у певній ізоляції від суспільства, в умовах установ інтернатного типу. Процес формування у них відповідних компетенцій соціально-побутового орієнтування ускладнений як суб'єктивними (недоліки підготовки педагогічного персоналу), так і об'єктивними обставинами (порушення процесів саморегуляції, імпульсивність поведінки, низька працездатність, домінування пасивності у різних видах діяльності, відсутність життєвих перспектив тощо), що підтверджено

результатами наукових досліджень (І. В. Дубровіна, В. Й. Кондрашин, М. І. Лісіна, В. С. Мухіна, Н. Ф. Плясов, Г. І. Плясова, Г. В. Сім'я та ін.).

Емпіричне вивчення стану роботи з формування знань, умінь і навичок СПО у дітей-сиріт із ЗПР виявило, що навчальною програмою з окремих дисциплін в планах виховної роботи передбачені лише разові заходи щодо СПО, а тому здійснюється формування відповідних умінь, навичок не послідовно, безсистемно, на відміну від дітей із вадами інтелектуального розвитку, з якими ця робота регламентована спеціальною навчальною дисципліною.

Узагальнюючи психолого-педагогічні підходи щодо сутності СПО нами було конкретизовано визначення поняття “соціально-побутове орієнтування”. Соціально-побутове орієнтування ми розглядаємо як наявність в особі знань, умінь та навичок щодо суб'єкт-об'єктної та суб'єкт-суб'єктної активності (тобто діяльності та спілкування) у сфері побуту і соціальних відносин.

Різноманіття попередньо одержаних даних окреслило необхідність вивчення проблеми СПО учнів-сиріт із ЗПР не тільки з педагогічних, але й психологічних позицій, оскільки перебування у закладах інтернатного типу ускладнює процес подальшої соціалізації зазначеної категорії дітей, і тому вони потребують цілеспрямованого формування знань, умінь та навичок СПО.

Зазначене свідчить про необхідність більш диференційованого дослідження рівня сформованості відповідних компетенцій СПО у дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР, спрямованого на вивчення складових та компонентів СПО. Це надасть можливість розробити методику відповідного корекційно-розвивального навчання, яка буде враховувати психологічні особливості соціального розвитку дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР.

У другому розділі – **“Емпіричне вивчення особливостей соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР”** – розкрито методику констатувального експерименту; визначено критерії, показники та рівні сформованості СПО дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР порівняно з дітьми із нормальним розвитком та дітьми із ЗПР, які виховуються в умовах родини.

На основі аналізу стану розробленості проблеми у психолого-педагогічній науці та практиці розроблено експериментальну методику дослідження психологічних особливостей соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт із ЗПР молодшого шкільного віку, *метою* якої було виявити найхарактерніші психологічні особливості СПО в аспекті діяльності та спілкування за основними компонентами, змістовими складовими, рівнями у зазначеної категорії учнів.

Відповідно до мети констатувального етапу дослідження було окреслено наступні завдання експериментальної роботи: визначення та обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження на основі врахування суті та складових СПО; розробка методики вивчення СПО учнів у межах суб'єкт-об'єктної та суб'єкт-суб'єктної активності (діяльності та спілкування); на основі аналізу результатів порівняльного дослідження виявлення у дітей-сиріт із ЗПР рівнів сформованості відповідних компетенцій та психологічних особливостей СПО.

Методика дослідження психологічних особливостей СПО дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР в умовах школи-інтернату складалася з таких блоків:

1. Дослідження СПО дітей в аспекті діяльності за структурними компонентами: змістовим (знання), операційним (уміння і навички) та емоційно-мотиваційним (ставлення).

2. Дослідження СПО дітей в аспекті спілкування за структурними компонентами: змістовим (знання), операційним (уміння і навички) та емоційно-мотиваційним (ставлення) до спілкування в СПО.

Критерії стану сформованості умінь та навичок СПО молодших школярів-сиріт із ЗПР нами було визначено за наступними показниками складових компонентів соціально-побутового орієнтування: повнота знань (обсяг відтвореного матеріалу, наявність усіх основних характеристик явища); правильність (відповідність (адекватність) відтворюваного змісту); усвідомленість (розуміння матеріалу, виділення в ньому головного та його вербалізація у вигляді переказу чи пояснення); самостійність виконання (самостійно чи за допомогою педагога); вербалізація способу виконання завдання (переказує чи частково пояснює); якість виконання завдання (недостатня, задовільна, висока).

Нами було виокремлено показники вивчення емоційно-мотиваційного компоненту СПО, а саме: характер і сила ставлення до діяльності (виразне позитивне, зацікавлене, недостатньо виразне позитивне, байдуже чи негативне); стійкість (тривалість збереження виявленого ставлення до діяльності: воно може бути від епізодичного до постійного); дієвість (готовність слідувати правилам); діапазон діяльності (від споглядального (пасивного) характеру до дієвого).

Вивчення змістового, операційного та емоційно-мотиваційного компонентів СПО в аспекті діяльності здійснювалось за складовими: “Самообслуговування”, “Здоров’я та безпека життєдіяльності”, “Функціональна успішність” та показниками їх сформованості. Вивчення стану СПО дітей в аспекті спілкування здійснювалось за визначеними складовими: “Спілкування у межах школи-інтернату” та “Спілкування поза школою-інтернатом”.

На основі розроблених критеріїв та показників було визначено чотири рівні сформованості кожної складової та компоненту СПО в аспекті діяльності та спілкування (високий, середній, нижче за середній та низький).

У констатувальному експерименті брали участь 86 дітей-сиріт у віці від 7 до 10 років із затримкою психічного розвитку; 78 дітей, які навчаються у загальноосвітніх школах класах інтенсивної педагогічної корекції і виховуються в умовах сім’ї, а також 91 учень з нормальним темпом психічного розвитку, які навчаються у загальноосвітніх школах. Для виявлення динаміки формування знань, умінь, навичок з СПО у дітей упродовж шкільного навчання в початковій ланці дослідна робота проводилась у 1-х та 4-х класах. Крім того, у дослідженні брали участь 22 педагоги, що працюють із учнями зазначених шкіл.

Для визначення психологічних особливостей СПО дітей-сиріт із ЗПР використовувався адаптований нами для цієї категорії дітей комплекс завдань

(опитувальник учнів відповідно до змістових складових СПО, тестова методика “Загальна обізнаність” Ю. З. Гільбуха).

Сформованість змістового компонента суб’єкт-об’єктних відносин передбачала використання методу експертних оцінок (оцінка знань учнів шляхом опитування вчителів). Вивчення операційного компонента з СПО у плані спілкування включало організаційний, перцептивний, оперативний етапи діяльності.

Для вивчення операційного компонента СПО в аспектах діяльності та спілкування було використане практичне завдання – підготовка шкільного приміщення та запрошення гостей до свята “День народження”. Вивчення ефективності виконання практичних завдань з СПО на основі засвоєних знань здійснювалось за такими характеристиками: повнота, правильність, усвідомленість, самостійність виконання, вербалізація способу виконання, якість виконання завдання. Під час перевірки здатності дітей до спілкування увага зверталась на: вміння вступати в діалог відповідно до ситуації й мети спілкування; уміння підтримувати діалог на задану тему; уміння користуватися нормами етикету; дотримання правил спілкування; додержання норм літературної мови.

З метою встановлення рівня готовності дітей-сиріт із ЗПР до виконання дій із самообслуговування було проведено анкетування педагогів. Критерії, що включені до розробленої нами анкети, відображають рівень сформованості у дітей-сиріт із ЗПР молодшого шкільного віку основних навичок дотримання особистої гігієни, догляду за житлом та особистими речами, що необхідні у повсякденному житті, а, отже, визначають ступінь можливості відносно самостійної життєдіяльності.

Результати дослідження дали можливість констатувати, що у 40(96,7%) дітей-сиріт 1-го класу із ЗПР сформованість знань соціально-побутового характеру в аспекті суб’єкт-об’єктних відносин за елементами змістового компонента СПО (самообслуговування, здоров’я та безпека життєдіяльності, функціональна успішність) і характеристиками повноти, адекватності, усвідомленості виявлена на рівнях “низький” та “нижче за середній”, а в учнів 4-го класу – відповідно – у 27(60,8%). Отримані результати констатувального експерименту свідчать, що діти-сироти із ЗПР знаходяться на стадії конкретно-понятійного мислення, тоді як їх нормально розвинуті однолітки досягають стадії абстрактно-понятійного мислення. Труднощі мисленнєвого оперування сформованими образами, недоліки аналітико-синтетичної діяльності, відсутність етапу орієнтування в процесі виконання завдання у дітей-сиріт із ЗПР зумовлюють інтелектуальне відставання від однолітків без порушень психічного розвитку.

Під час переходу з класу в клас спостерігається позитивна тенденція покращення якості знань з СПО, проте вона незначна, і пов’язана, переважно, зі збагаченням життєвого досвіду, розвитком пізнавальної сфери школяра із ЗПР. Про це свідчать результати обстеження учнів 4-х класів: 21(46,8%) дитина-сирота із ЗПР показала низький та нижче за середній рівні сформованості знань (в аспекті спілкування), і 9(18,91%) учнів (в аспекті діяльності). Найбільш доступними для розуміння змістового боку СПО для дітей-сиріт із ЗПР була складова самообслуговування та її змістові елементи, зазначеної категорії учнів: досконало

володіли знаннями щодо догляду за житлом - 26(60%) дітей, щодо особистої гігієни – 18(40%), поведінки за столом – 14(30%) учнів.

Так, у процесі дослідження було з'ясовано, що для дітей-сиріт із ЗПР (4 клас) характерні певні труднощі щодо виконання завдань на послідовність (пошук алгоритму) та правила виконання дій; знання школярів характеризувались фрагментарним, поверхневим, орієнтовним відтворенням усіх характеристик. Також виявлено, що лише 5(10%) дітей-сиріт із ЗПР (4-й клас) соціально зорієнтовані: виявили розуміння того, що варто робити у різних життєвих ситуаціях, не перекладали відповідальність на когось іншого та можуть правильно сформулювати власну думку. Серед учасників експерименту 36(80%) учнів-сиріт із ЗПР недостатньо соціально зорієнтовані, їм важлива думка дорослого, вони схильні до того, щоб відповідальність за власні вчинки, рішення перекласти на іншого. Це, на нашу думку, пояснюється тривалим перебуванням дитини у школі-інтернаті, де більшу частину рішень приймають за неї дорослі (педагоги).

Виявлено, що певні знання з СПО наявні уже в учнів всіх досліджуваних категорій 1 класу. Однак ці компетенції перебувають на низькому та нижчому за середній рівнях. При цьому слід відзначити, що у цілому найбільш сформованими (але лише на рівні нижчому за середній) виявилися знання у 26(60,1%) дітей з нормальним психофізичним розвитком, а найменш (на низькому рівні) – не у 18(43,3%) дітей-сиріт із ЗПР, а у 26(71,1%) дітей із ЗПР, які виховуються в умовах родини. Одержані результати є підставою для висновку, що в умовах спеціальних освітніх закладів, де постійно перебувають діти-сироти, приділяється більша увага цілеспрямованому виховному впливу з метою надання знань, необхідних для СПО, ніж це робиться батьками в сім'ях.

Дані вивчення операційного компонента СПО у плані діяльності показали, що лише у 6(13,3%) дітей-сиріт із ЗПР (4-й клас) сформовані вміння та навички на високому рівні, у 27(60%) обстежених – на рівні “низький” та “нижче за середній”. Діти не розуміли і не виконували самостійно завдання, “сповзали” на виконання другорядних дій, потребували постійного контролю й допомоги під час виконання діагностичних вправ.

Порівняння оцінок змістового та операційного компонентів діяльності на прикладі самообслуговування показало, що відносно високий рівень знань у дітей-сиріт із ЗПР (4-го класу) ще не гарантує дитині успішного виконання дії, завдання, що не в останню чергу пов'язано з умінням актуалізувати та застосувати набуті знання. На нашу думку, ця здатність у дітей-сиріт із ЗПР ще не сформована достатньою мірою.

Під час констатувального експерименту нами виявлено, що у 11(25%) дітей-сиріт із ЗПР (4-й клас) краще сформовані вміння та навички (операційний компонент) СПО щодо такої складової як “Самообслуговування”, а саме у 39(86%) учнів-сиріт у процесі виконання завдань на виявлення умінь поведінки за столом. Отже, діяльність досліджуваних у сфері СПО загалом характеризувалася переважно середнім та нижче за середній рівнем їх виконання за характеристиками розуміння завдання, правильність, цілеспрямованість, самостійність, вербалізація та якість його виконання.

На основі аналізу даних про сформованість окремих складових операційного компонента СПО в учнів 1-х та 4-х класів встановлено, що учні-сироти із ЗПР найбільшої уваги потребують передусім у плані формування навичок і вмінь, пов'язаних зі складовими СПО “Функціональна успішність” і “Здоров'я та безпека життєдіяльності”, учні з ЗПР, які виховуються в сім'ї – вмінням і навичкам з самообслуговування та складової “Функціональна успішність”, учні з нормальним розвитком – із самообслуговування. Ймовірно, причиною низького рівня сформованості умінь та навичок щодо безпеки життєдіяльності (лише у 4(10%) дітей-сиріт із ЗПР - “високий” рівень сформованості зазначених якостей) може бути той факт, що в умовах школи-інтернату дитина менше приділяє уваги питанням безпеки власного життя, тобто перебуває в умовах, де про неї турбуються інші.

За результатами дослідження виявлено, що лише 5(11,1%) учнів-сиріт із ЗПР 4-х класів мали позитивне, виразне ставлення до соціально-побутової діяльності, всі інші показали нижче за середній та середній рівні, відповідно - 14(31,1%), 24(53,3%) дитини. Вони мали недостатньо виразне, змінне за характером ставлення з переважанням пасивності та змінними за настроєм реакціями до соціально-побутової діяльності.

Уміння правильно формулювати запитання, звернення до співрозмовника, викладати власні думки сформоване на високому рівні у 20(44,7%) дітей-сиріт із ЗПР 4-х класів. Одержані результати засвідчують, що діти-сироти із ЗПР молодшого шкільного віку мали кращий рівень сформованості умінь та навичок комунікативної діяльності за всіма показниками, ніж учні із ЗПР, які виховуються в умовах родини. Однак характерними недоліками у спілкуванні, які продемонстрували діти-сироти із ЗПР – це недостатнє володіння власними емоціями, мімікою, жестикулюванням, використання грубих слів відносно співрозмовника.

Так, було з'ясовано, що 30(67,5%) дітей-сиріт із ЗПР (4-й клас) показали низький та нижче за середній рівень: вони недостатньо оволоділи відповідними компетенціями спілкування, розуміли ситуацію та мету спілкування за умови надання відповідної допомоги, досягнення мети було недостатньо цілеспрямоване, недосконале в організаційному, перцептивному та оперативному планах.

Кореляційний аналіз згідно з результатами застосування коефіцієнтів r -Спірмена і τ -Кендалла усіх отриманих даних стосовно змістового, операційного та емоційно-мотиваційного компонентів СПО показав, що між усіма показниками складових СПО існує виражений зв'язок як за характером, так і ступенем, усі результати мають високий рівень статистичної достовірності ($p \leq 0,01$). Тому психолого-педагогічна робота, яка спрямована на формування однієї складової СПО, сприятиме становленню інших.

У результаті дослідження було виявлено наступні психологічні особливості соціально-побутового орієнтування у дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР: недостатньо виразне, змінне за характером ставлення з переважанням пасивності та змінними за настроєм реакціями до соціально-побутової діяльності; не прийняття спілкування з боку незнайомої людини, домінування пасивності, мінливі (за настроєм) реакції до процесу та співрозмовників; недостатнє володіння власними емоціями, мімікою, жестикулюванням, використання грубих слів відносно

співрозмовника; недостатньо цілеспрямована мотивація до комунікативної діяльності, недосконала з організаційного, перцептивного та власне оперативного боків; недостатня соціальна зорієнтованість (важлива думка дорослого, схильні до того, щоб відповідальність за власні вчинки, рішення перекласти на іншого тощо); певні труднощі щодо виконання завдань на послідовність (пошук алгоритму) та правила виконання дій; розуміння завдання за умови додаткового його пояснення; недостатня якість виконання завдання; “сповзання” на виконання другорядних дій.

Таким чином, результати дослідження дають змогу констатувати, що у дітей-сиріт із ЗПР молодшого шкільного віку спостерігається позитивна вікова динаміка розвитку відповідних компетенцій соціально-побутового орієнтування, однак виражена вона незначною мірою, що пов'язано, на нашу думку, з недостатньою ефективністю психолого-педагогічного керівництва пізнавальною діяльністю учнів у процесі виховання з питань соціально-побутового орієнтування.

Результати констатувального експерименту дозволили нам визначити основні напрями та зміст організації формульованого навчання.

У третьому розділі **“Психолого-педагогічні шляхи сприяння соціально-побутовому орієнтуванню дітей-сиріт із ЗПР молодшого шкільного віку”** – представлено теоретичне обґрунтування методики формульованого експерименту, організаційні форми, принципи, зміст, психолого-педагогічні шляхи та етапи впровадження методики формування компетенцій СПО в аспекті діяльності та спілкування у дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР.

Виявлені під час кількісного та якісного аналізу результатів констатувального етапу дослідження психологічні особливості соціально-побутового орієнтування у дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР вказують на необхідність пошуку більш ефективних психолого-педагогічних шляхів щодо формування складових та компонентів СПО у зазначеної категорії учнів.

Розроблена методика передбачала формування соціально-побутового орієнтування в аспекті діяльності й спілкування, його складових та змістових ліній, урахуваючи виявлені у дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР психологічні особливості СПО. При цьому особлива увага зверталася на формування у дітей-сиріт із ЗПР передусім мотиваційного компоненту діяльності та спілкування, а саме: емоційно-позитивного, зацікавленого ставлення до побутової діяльності та оволодіння різними засобами міжособистісної вербальної взаємодії.

Під час розробки методики формування компетенцій у галузі СПО в аспекті діяльності та спілкування ми спиралися на психологічні закономірності розвитку дитини з порушеннями пізнавальної діяльності та відображення їх у принципах корекційно спрямованого навчання і виховання зазначеної категорії дітей та виходили з того, що педагогічний процес як складна система складається з таких компонентів, як цільовий, змістовий, методичний, організаційний та результативний (В.І.Бондар, Л.С.Виготський, І. Г. Єременко, В. І. Лубовський, В.М.Синьов, О.П.Хохліна та ін.).

Розроблена методика складалась з двох змістових ліній:

1. Формування соціально-побутового орієнтування в аспекті діяльності.
2. Формування соціально-побутового орієнтування в аспекті спілкування.

Нами було окреслено основні завдання психолого-педагогічного впливу щодо формування соціально-побутового орієнтування:

в аспекті діяльності – формування, накопичення, удосконалення відповідних компетенцій із самообслуговування; формування компонентів діяльності (змістовий, операційний, організаційний) та їх характеристик; забезпечення виконання та засвоєння дитиною діяльності за етапами виконання завдання (аналіз, планування, організація, власне виконання, самоконтроль і самокоригування); забезпечення переносу дитиною засвоєних знань і способів дій, пов'язаних з СПО, у життєву практику;

в аспекті спілкування – формування навичок спілкування, пов'язаного із СПО, за компонентами (змістовий, операційний, емоційно-мотиваційним) та їх характеристиками; формування конкретних комунікативних дій, що забезпечують спілкування в умовах школи-інтернату, за його межами та стосуються компонентів діяльності (організаційного, перцептивного та власне оперативного).

Для проведення формувального експерименту нами було обрано дві групи дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР других класів загальною кількістю 41 особа (в яких робився діагностичний зріз даних щодо СПО у плані діяльності та спілкування до і після експерименту). До контрольної групи (КГ) увійшла 21 дитина-сирота із ЗПР молодшого шкільного віку, до експериментальної групи (ЕГ) – 20.

Формувальне навчання проводилося у позакласно-виховні години за попередньо узгодженим планом. Заняття організовувались 2 рази на тиждень і тривали 25-30 хвилин. Загалом позакласно-виховна робота з формування у дітей СПО здійснювалася впродовж 9 місяців. Основними формами роботи з дітьми були екскурсії, гурткова робота, підгрупові та індивідуальні корекційно-розвивальні заняття з елементами соціально-психологічних тренінгів.

Експериментальна методика передбачала оволодіння учнями знаннями, вміннями і навичками з такої складової, як “Самообслуговування” за найважливішими елементами її змісту, а саме: “особиста гігієна”, “догляд за особистими речами”, “догляд за житлом”, “поведінка за столом” та спрямовувалась на вдосконалення у дітей умінь і навичок спілкування, пов'язаного з СПО, як із знайомими, так і з незнайомими людьми, оскільки ці елементи зазначеної складової за результатами констатувального експерименту виявились у дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР найменш сформованими.

З метою перевірки ефективності розробленої методики проводився кількісний та якісний порівняльний аналіз результатів формувального експерименту. Кількісні показники представлено у таблицях 1, 2.

Порівняльний аналіз результатів формувального експерименту засвідчив, що у 8(35,5%) учнів ЕГ та 9(40,3%) КГ сформованість знань щодо СПО в аспекті діяльності на констатувальному етапі відповідала нижчому за середній рівню. У 2(7,9%) учнів ЕГ та 3(12,6%) КГ виявлено високий рівень знань. Одержані дані діагностичного зрізу показують, що після експерименту в ЕГ та КГ зменшилась кількість учнів, знання яких перебували на низькому рівні. Однак в ЕГ цей показник зменшився на 12%, тоді як у КГ – лише на 0,8%. Це свідчить про те, що рівень сформованості знань учнів у результаті проведеної роботи істотно підвищився і

відповідав вже нижче середньому, середньому та високому рівню. Так, після застосування методики значно зросла кількість дітей-сиріт ЕГ, які оволоділи гігієнічними уміннями та навичками.

Таблиця 1

Показники рівня сформованості знань, умінь та навичок із СПО в аспекті діяльності у дітей-сиріт із ЗПР (у %)

Рівень сформованості СПО	Знання				Уміння, навички			
	до проведення експерименту		після проведення експерименту		до проведення експерименту		після проведення експерименту	
	ЕГ (%)	КГ (%)	ЕГ (%)	КГ (%)	ЕГ (%)	КГ (%)	ЕГ (%)	КГ (%)
Низький	29,8	25,1	17,8	24,3	36,3	33,7	11,3	30,1
Нижче за середній	40,3	35,5	22,3	36,3	47,2	49,1	23,4	45,6
Середній	22	26,8	32	27,8	12,1	12,6	37,8	13,7
Високий	7,9	12,6	27,9	11,6	4,4	4,6	27,5	10,6

Виявлено у 6(27,5%) учнів ЕГ позитивну динаміку зростання рівня сформованості умінь та навичок із СПО після експерименту, порівняно з КГ у 3(10,6%) учнів. Так, у 10(47,2%) учнів експериментальної групи до формувального експерименту сформованість умінь та навичок із СПО перебувала на рівні нижчому за середній. У 1(4,4%) учня було виявлено високий рівень, після експерименту в ЕГ зменшилась кількість учнів, сформованість операційного компонента яких перебувала на низькому рівні (на 25%). Результати діагностичного зрізу виявили тенденцію зростання показників сформованості середнього (на 25,7%) та високого (на 23,1%) рівнів зазначеного компонента СПО в ЕГ після проведення формувального експерименту. Таким чином, можна зазначити, що після застосування методики значно зросла кількість дітей-сиріт ЕГ, які оволоділи відповідними компетенціями побутової діяльності на відміну від дітей КГ, що свідчить про ефективність занять.

Дослідження сформованості умінь і навичок СПО в аспекті спілкування (табл.2) виявило, що до формувального експерименту у 11(50%) учнів експериментальної групи вони відповідали нижчому за середній рівню.

Таблиця 2

Показники рівня сформованості умінь та навичок із СПО в аспекті спілкування у дітей-сиріт із ЗПР (у %)

Рівень сформованості СПО	до проведення експерименту		після проведення експерименту	
	ЕГ (%)	КГ (%)	ЕГ (%)	КГ (%)
Низький	40	40	10	23,3
Нижче за середній	50	50	46,7	70
Середній	10	10	33,3	6,7
Високий	0	0	10	0

Результати формувального експерименту засвідчили, що у 11(50%) учнів ЕГ та КГ сформованість умінь та навичок із СПО в аспекті спілкування відповідає нижче за середньому рівню до проведення експерименту. Водночас встановлено, що після

експерименту лише у 2(10%) учнів ЕГ сформованість комунікативних умінь та навичок відповідала низькому рівні.

Статистична значущість, достовірності та кореляції рівня сформованості СПО учнів-сиріт із ЗПР ЕГ та КГ, засвідчила, що результат вивчення різниці між вихідними та підсумковими даними сформованості компетенцій в учнів ЕГ після формульовального експерименту виявився позитивним.

У процесі проведення формульовального етапу дослідження, за умови врахування виявлених психологічних особливостей, доведено ефективність розробленої методики та підтверджено правомірність уявлень щодо можливості розробки та реалізації психолого-педагогічних шляхів сприяння соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР, підходів до реалізації теоретичних положень у процесі діяльності та спілкування.

ВИСНОВКИ

1. Системний аналіз загальної і спеціальної науково-педагогічної та методичної літератури дозволив визначити нове розв'язання психолого-педагогічної проблеми діалектичного взаємозв'язку підготовки дітей-сиріт із затримкою психічного розвитку до самостійної життєдіяльності зі сформованістю у них основних складових соціально-побутового орієнтування. Теоретичний аналіз процесу формування соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт показав, що проблема СПО розглядається у контексті більш загальної проблеми адаптації дитини до змінних умов життєдіяльності, її соціалізації та інтеграції до сучасного суспільства. Однак практика виховання дітей-сиріт з різними порушеннями розвитку засвідчила необхідність визначення психолого-педагогічних шляхів сприяння орієнтуванню дітей цієї категорії у сфері побуту та соціальних відносин на основі вивчення психологічних особливостей їх соціально-побутового орієнтування.

Соціально-побутове орієнтування розглядається, з одного боку, як важлива умова та механізм первинної соціалізації й адаптації дитини, з другого – як певний показник її успішності. Під соціалізацією дітей–сиріт із ЗПР слід розуміти процес формування особистості дитини засобами соціально-побутового орієнтування та засвоєння досвіду побутової і соціальної діяльності, в процесі якої вона перетворює набутий досвід у власні цінності та орієнтації, доцільно залучає до своєї поведінки норми, прийняті у суспільстві. Отже, соціально-побутове орієнтування – це наявність знань, умінь, навичок і ставлення щодо суб'єкт-об'єктної та суб'єкт-суб'єктної активності у дітей в сфері побутової діяльності та соціальних відносин.

2. Структурними компонентами СПО нами визначено: змістовий, операційний та емоційно-мотиваційний. Дослідження змістового компоненту здійснювалося за визначеними показниками повноти, правильності, усвідомленості, операційного – за показниками розуміння завдання, цілеспрямованості, самостійності, вербалізації способу виконання завдання, якості виконання завдання, емоційно-мотиваційного – за показниками характеру та сили ставлення до діяльності, стійкості та дієвості. Проте в аспекті спілкування, який є провідним у СПО, вивчався більш докладно операційний компонент за такими аспектами: організаційний, перцептивний та власне оперативний. Дослідженням з'ясовано, що змістом навчання соціально-

побутового орієнтування дітей-сиріт із ЗПР молодшого шкільного віку є: “самообслуговування”; “здоров’я та безпека життєдіяльності”; “функціональна успішність”; “спілкування у межах школи-інтернату”; “спілкування поза школою-інтернатом”.

3. З’ясовано той факт, що на сучасному етапі існує суперечність між сформованістю соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР і вимогами суспільства до корекційно-виховної роботи у школах-інтернатах. Соціально-побутове орієнтування дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР виявилось недостатнім для прояву активності у системі суб’єкт-об’єктних (діяльність) і суб’єкт-суб’єктних (спілкування) відносин.

Результати констатувального експерименту показали, що у 96,7% дітей-сиріт із ЗПР 1-го класу та 60,8% 4-го класу знання з СПО в аспекті діяльності сформовані на низькому рівні. Найбільш доступними (високий рівень) для розуміння змістового боку СПО для дітей-сиріт із ЗПР є самообслуговування та його змістові елементи: догляд за житлом (60%), особиста гігієна (40%), поведінка за столом (30%). У 46,8% обстежених дітей-сиріт із ЗПР сформованість знань із СПО в аспекті спілкування відповідала низькому та нижче за середній рівню. Значні труднощі для дітей-сиріт із ЗПР (4 клас) становило розуміння інших змістових складових, зокрема, таких елементів як “безпека життєдіяльності”, “одяг” та ін. Це засвідчує той факт, що знання школярів характеризуються фрагментарним, поверхневим, орієнтовним відтворенням усіх характеристик. З’ясовано, що у 60% дітей-сиріт із ЗПР (4-й клас) умінь та навички СПО у плані діяльності сформовано на низькому та нажче за середній рівню. Порівняння оцінок змістового та операційного компонентів діяльності на прикладі самообслуговування показало, що відносно високий рівень знань у дітей-сиріт із ЗПР (4-го класу) ще не гарантує дитині успішне виконання завдання – це не в останню чергу пов’язано з умінням актуалізувати та застосувати набуті знання. Виконання завдань дітьми-сиротами із ЗПР молодшого шкільного віку характеризувалося низькою ефективністю за такими показниками, як правильність, цілеспрямованість, самостійність, вербалізація способу його виконання і якість виробу, з одного боку, та високою швидкістю – з іншого.

Встановлено, що поряд із недостатньо сформованими знаннями діти-сироти із ЗПР молодшого шкільного віку мають обмежені можливості щодо застосування цих знань на практиці. Розробка і запровадження відповідно до завдань дослідження основних структурних компонентів, показників (критеріїв оцінки) та діагностичних процедур дозволили визначити в учнів такі рівні сформованості відповідних компетенцій щодо соціально-побутового орієнтування: нижчий за середній рівень знань із СПО (в аспекті спілкування), відповідали переважно на низькому та середньому рівнях за показниками повноти, правильності й усвідомленості щодо СПО в аспекті діяльності.

4. Виявлено наступні психологічні особливості у дітей-сиріт молодшого віку із ЗПР: недостатньо виразне, змінне за характером ставлення з переважанням пасивності та змінними за настроєм реакціями до соціально-побутової діяльності; не прийняття спілкування з боку незнайомої людини, домінування пасивності, мінливі (за настроєм) реакції до процесу та співрозмовників; недостатнє володіння власними

емоціями, мімікою, жестикулюванням, використання грубих слів відносно співрозмовника; недостатньо цілеспрямована мотивація до комунікативної діяльності, недосконала з організаційного, перцептивного та власне оперативного боків; недостатня соціальна зорієнтованість (важлива думка дорослого, схильні до того, щоб відповідальність за власні вчинки, рішення перекласти на іншого тощо); певні труднощі щодо виконання завдань на послідовність (пошук алгоритму) та правила виконання дій; розуміння завдання за умови додаткового його пояснення; недостатня якість виконання завдання; “сповзання” на виконання другорядних дій.

5. Розроблено та впроваджено методику формувального навчання, спрямовану на формування відповідних компетенцій СПО в аспекті діяльності та спілкування, з урахуванням виявлених у процесі констатувального експерименту психологічних особливостей СПО у дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР. Аналіз даних, одержаних після формувального експерименту, дав можливість виявити досить помітні позитивні кількісні та якісні зміни у сформованості соціально-побутового орієнтування учнів експериментальних класів у межах чотирьох типових рівнів досліджуваної якісної характеристики СПО: чітко простежувалася тенденція щодо збільшення кількості учнів, які мали високий та середній рівні сформованості СПО, і навпаки – зменшилась кількість учнів, сформованість змістового та операційного компонента яких перебували на низькому рівні: в експериментальній групі цей показник зменшився відповідно на 12% та 25% (у контрольній групі – лише на 0,8% та 3,6% відповідно). Одержані результати засвідчують про те, що рівень засвоєння досліджуваних компетенцій у молодших школярів-сиріт із ЗПР експериментальної групи значно підвищився та перейшов до більш високих рівнів.

Доведено, що оптимізації процесу соціально-побутового орієнтування у початковій ланці школи-інтернату сприятиме проведення роботи, яка враховує виявлені психологічні особливості СПО, у процесі формування емоційно-мотиваційного компонента (характер і сила ставлення до діяльності, стійкість, дієвість тощо), змістового (повнота, правильність, усвідомленість знань тощо); операційного за показниками ефективності виконання відповідних дій (правильність, швидкість, цілеспрямованість, самостійність тощо).

Проведене дослідження не претендує на розв'язання всіх аспектів проблеми практичної підготовки дітей-сиріт із ЗПР до самостійного життя. Предметом подальшого наукового пошуку може бути вивчення психологічних особливостей соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт із ЗПР молодшого шкільного віку залежно від етіології порушень, встановлення особливостей процесу формування вмінь та навичок з соціально-побутового орієнтування залежно від віку дитини, психологічного супроводу навчально-виховного процесу, тощо.

Список опублікованих робіт за темою дисертації:

1. Старцева В. П. Соціально-побутове орієнтування дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку / В. П. Старцева // Актуальні проблеми спеціальної психології та педагогіки : зб. наук. праць / [за ред. О. Я. Чебикін та ін.]. – Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2005. – С. 146-149.

2. Старцева В. До проблеми вивчення соціально-побутової орієнтації дітей-сиріт молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку / В. Старцева // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : наук. - метод. зб. : Вип. 7 / [за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка]. - К. : Наук.світ, 2006. – С. 287-290.

3. Старцева В. П. До питання соціально-побутової орієнтації дітей-сиріт молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку / В. П. Старцева // Актуальні проблеми сучасної психології: матеріали доповідей і повідомлень на V звітно-науковій конференції професорсько-викладацького складу та студентів, Волинь, 10-14 квітня 2006 року. – Луцьк : ПП Іванюк, 2006 – С. 48-53.

4. Старцева В. Особливості формувань у дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР вмінь застосовувати свої знання на практиці / В. Старцева // Теоритичні та методичні проблеми фізичної реабілітації : зб. наук. праць / [за ред. С. В. Шмалей та ін.]. – Херсон : ПП Вишемирський, 2006. – С. 82-84.

5. Старцева В. П. Психолого-педагогічний аналіз проблеми особливостей соціально-побутової орієнтації дітей-сиріт молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку / В. П. Старцева // Сучасні проблеми організації роботи з дітьми з особливостями психофізичного розвитку / Кам'янець-Подільський державний університет : Серія соціально-педагогічна : зб. наук. праць / [відп. ред. В. І. Співак, упорядник О. В. Гаврилов]. – Вип. VI. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2006. – С. 288-291.

6. Старцева В. Про стан сформованості знань дітей-сиріт із ЗПР молодшого шкільного віку щодо соціально-побутової зорієнтованості / В. Старцева // Актуальні проблеми корекційної педагогіки та психології / Кам'янець-Подільський державний університет. Серія соціально-педагогічна: зб. наук. праць / [за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака]. - Випуск VII. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2007. – С. 238-241.

7. Старцева В. Особливості стану сформованості операційно-організаційного компоненту щодо соціально-побутового орієнтування в дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР / В. Старцева // Актуальні проблеми спеціальної педагогіки та психології. – Херсон. : ПП Вишемирський В. С., 2007. – С. 196-199.

8. Старцева В. Особливості соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР щодо суб'єкт–суб'єктної активності / В. Старцева // Матеріали Всеук. наук.-практ. конф. [“Социальная реабилитация детей с нарушением интеллекта”], (Феодосія, 5-7червня, 2008р.) / М-во науки і освіти України. – Феодосія, 2008. – С. 137-144.

9. Старцева В. Особливості соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР щодо суб'єкт–об'єктної активності / В. Старцева // зб. наук. праць Кам'янець-Подільського державного університету : Серія соціально-педагогічна. Випуск 10 [за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – С. 328-332.

10. Старцева В. П. Дослідження проблеми соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт із затримкою психічного розвитку / В. Старцева // Тези доповідей [“Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому

середовищі”], IX міжнародна науково-практична конференція / Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”. – Київ : Університет “Україна”, 2008. – С. 166-167.

11. Старцева В. Сутність та складові СПО / В. Старцева // Науковий часопис / НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 13 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. праць. — Вип. 13 — К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. — С. 125-128.

12. Старцева В. До проблеми вивчення змістового компонента СПО молодших школярів-сиріт із затримкою психічного розвитку / В. Старцева, О. Хохліна // Теорія і практика олігофренопедагогіки та спеціальної психології : зб. наук. праць. К., 2009. — №4. — С. 232-243.

13. Старцева В. Психолого-педагогічні умови сприяння СПО дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР в умовах школи-інтернату / В. Старцева // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та психологія : зб. наук. праць. — Вип. 15 — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. — С. 402-405.

14. Старцева В. Психолого-педагогічні особливості соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт із ЗПР / В. Старцева // Дефектологія. — 2009. — №2. — С. 34-36.

АНОТАЦІЇ

Старцева В.П. Особливості соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку в умовах школи-інтернату. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.08 – спеціальна психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2011.

У дисертації конкретизовано поняття “соціально-побутове орієнтування дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР”, визначено компоненти, складові, методи та форми корекції, запропоновано діагностику рівня сформованості знань, умінь та навичок соціально-побутового орієнтування в аспекті суб’єкт–об’єктної та суб’єкт–суб’єктної активності. Виявлено основні рівні сформованості СПО в аспекті діяльності та спілкування у дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР.

Із названих позицій проведено порівняльне експериментальне дослідження рівня сформованості знань, умінь та навичок СПО в дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР, дітей з нормальним психофізичним розвитком та дітей із ЗПР, які виховуються в умовах родини. Виявлено психологічні особливості сформованості соціально-побутового орієнтування дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР та на цій основі обґрунтовано концептуальні засади корекційно-виховної роботи, розроблено та апробовано корекційну методику, яка спрямована на підвищення ефективності підготовки дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР до самостійної життєдіяльності.

Ключові слова: соціально-побутове орієнтування, затримка психічного розвитку, діти-сироти молодшого шкільного віку, суб'єкт–об'єктна активність, суб'єкт–суб'єктна активність, особливості соціально-побутової сформованості.

Старцева В.П. Особенности социально-бытового ориентирования детей-сирот младшего школьного возраста с задержкой психического развития в условиях школы-интерната. - Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.08 - специальная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2011.

Диссертационное исследование посвящено теоретическому и практическому изучению социально-бытового ориентирования детей-сирот младшего школьного возраста с ЗПР.

В диссертации на основе анализа общей и специальной научно-педагогической и методической литературы по проблеме раскрыто понятие “социально-бытовое ориентирование детей-сирот младшего школьного возраста с ЗПР”.

Определены компоненты, составные, методы и формы коррекции. В результате исследования разработан диагностический комплекс для определения уровня сформированности знаний, умений и навыков социально-бытового ориентирования в аспекте субъект-объектной (деятельность) и субъект-субъектной активности (общение) у детей младшего школьного возраста.

Выявлены психологические особенности сформированности знаний, умений и навыков социально-бытового ориентирования в аспекте субъект-объектной (деятельность) и субъект-субъектной активности (общение) у детей младшего школьного возраста. Полученные данные свидетельствуют о важности формирования у детей-сирот младшего школьного возраста с ЗПР знаний, умений, навыков к социально-бытовому ориентированию, что является значимым для оптимизации процесса их социально-психологической адаптации не только к условиям школы-интерната, но и за его пределами.

Разработана структура, содержание методики и методическое обеспечение занятий по социально-бытовому ориентированию в аспекте субъект-объектной (деятельность) и субъект-субъектной активности (общение) для гармоничной социализации ребенка с нарушениями психофизического, интеллектуального и эмоционального развития.

В диссертации теоретически и методически обоснованы концептуальные основы коррекционно-воспитательной работы, разработана и апробирована коррекционная методика, которая направлена на повышение эффективности подготовки детей-сирот младшего школьного возраста с ЗПР к самостоятельной жизнедеятельности.

Коррекционная работа во время занятий по формированию социально-бытового ориентирования с детьми-сиротами младшего школьного возраста с ЗПР была направлена на формирование, накопление и усовершенствование у них знаний, умений и навыков самообслуживания; формирование у ребёнка компонентов деятельности; формирование у ребёнка конкретных коммуникативных действий,

которые обеспечивают его общение как в условиях школы-интерната, так и за его пределами; обеспечение переноса ребёнком усвоенных знаний и способов действия, связанных с социально-бытовым ориентированием, в реальные условия жизни.

В ходе обобщения результатов исследования было отмечено, что в процессе психолого-педагогической коррекции социально-бытового ориентирования детей-сирот младшего школьного возраста с задержкой психического развития значительно возрастают уровни сформированности их знания, умения в вопросах самообслуживания, общения, нормализуется эмоционально-мотивационная сфера.

Доказана эффективность предложенной программы формирования социально-бытового ориентирования в аспекте субъект-объектной (деятельность) и субъект-субъектной активности (общение), что позволяет повысить уровень коррекционно-развивающей и учебно-воспитательной работы с детьми-сиротами с задержкой психического развития.

Ключевые слова: социально-бытовое ориентирование, задержка психического развития, дети-сироты младшего школьного возраста, субъект-объектная активность, субъект-субъектная активность, коррекция социально-бытового ориентирования.

Starceva Valentina. P. Features welfare orientation of orphaned children of primary school age with mental retardation in a boarding school - Manuscript.

This is for candidate's degree of psychology sciences in specialty 19.00.08 - Special Psychology. – Dragomanov National Pedagogical University. – Kiev, 2011.

This candidate's degree is devoted to theoretical and practical studying of features welfare orientation of orphaned children of primary school age with mental retardation.

The concept is revealed of “welfare orientation of orphaned children of primary school age with mental retardation”.

To be found some interaction of components, methods and forms of corrections. The author offers diagnostics of welfare orientation in some aspect the subject-objective and the subject-subjective activity. Showed the basic levels of formation of welfare orientation in aspect of activity and contact.

In this candidate's degree is grounded theoretical and methodical conceptual foundations of correction-upbringing work, elaborated and tested correctional program which is directed on increase of effective preparation of orphaned children of primary school age with mental retardation to independent ability to live.

Results of research showed that in psychology-pedagogical corrections welfare orientation of orphaned children of primary school age with mental retardation are considerably increases their welfare orientation, the emotional-motivational sphere is normalized.

Keywords: welfare orientation, delay of mental development, orphaned children of primary school age, subject-objective activity, subject-subjective activity, compounds of welfare orientation, features welfare orientation of formation.